

Een vrije wil?

Erasmus – Luther – Paracelsus

© Elke Bussler

De Reformatie wordt vaak herleid tot het initiatief van één persoon: Maarten Luther. Maar is dat terecht? Alle punten van kritiek aan de kerk die Luther tot actie dreven, waren al eerder naar voren gebracht door de – 17 jaar oudere – Erasmus. Luther broedde de eieren uit, die door Erasmus waren gelegd, zoals er werd gemopperd. En toch hebben de twee elkaar nooit persoonlijk ontmoet en zijn ze nooit bondgenoten geworden, integendeel.

Niet het doel, maar de methode, voortvloeiend uit hun karakter, leidde tot een onoverbrugbare kloof tussen deze twee mannen. Aan de ene kant het streven naar verzoening, redelijkheid, cultuur, wereldburgerschap, evolutie. Daar tegenover fanatisme, passie, elementaire kracht, nationalisme, revolutie. Erasmus streeft naar een voorzichtige hervorming, hij wil het met niemand aan de stok krijgen. Onstuimig met de botte bijl zwaaien is zijn zaak niet, en het martelaarschap al helemaal niet. Zijn leven lang blijft hij weigeren zijn onafhankelijkheid op te geven en zich bij een partij aan te sluiten, hoe hard er ook van alle kanten aan hem wordt getrokken.

Luther kan de onduidelijkheid op een gegeven moment niet meer verdragen en stuurt de humanist een brief op poten: Aangezien de Heer deze nog niet met de nodige moed en standvastigheid heeft toegerust om de strijd tegen het monster aan te gaan, had hij zich maar beter helemaal niet in de zaak kunnen inmengen. En Luther sommeert hem zich verder van alle spottende opmerkingen te onthouden en, als hij niets anders kan doen, dan maar toeschouwer van zijn tragedie te blijven, maar tenminste niet het kamp van Luthers vijanden te kiezen.

Erasmus is niet van zins zich op deze wijze te laten kapittelen. Hij heeft beter voor het evangelie gezorgd, antwoordt hij, dan velen die daar nu prat op gaan. Maar zo als de situatie er voor staat – we schrijven het jaar 1524, een jaar voor de grote boerenopstanden – vreest hij voor een bloedige oproer, en zelf zal hij zich door niets ertoe laten verleiden het evangelie over te leveren aan menselijke hartstochten. En, voegt hij eraan toe, misschien is het voor het evangelie inderdaad nuttiger om tegen Luther het woord te nemen en zich niet onder hen te scharen die hem luidkeels prijzen en omwille van wie het niet te verantwoorden zou zijn 'alleen toeschouwer van deze tragedie te blijven'.

En zo spitst hij dan zijn ganzenveer om ten overstaan van de met spanning ernaar uitkijkende humanisten en theologen van Europa het duel aan te gaan dat hij niet gewenst heeft. Zal hij ten velde trekken tegen de hele Lutherse leer? Dan zou hij zichzelf tegen moeten spreken. Nee, hij richt zijn pijlen op het ene punt waar het dogma van Luther een gevoelige zwakte

vertoont. Zelfs Luther zal dadelijk erkennen dat Erasmus als enige van zijn tegenstanders zijn achilleshiel te pakken heeft. Het probleem waar het om gaat, is de kwestie van de vrijheid of onvrijheid van de menselijke wil.

Luther, gevormd als augustijner monnik, houdt vast aan de predestinatieleer van Augustinus: zoiets als een vrije wil bestaat niet, niemand kan iets kwaads of iets goeds bedenken, want alles gebeurt volgens een absolute noodzakelijkheid. Het lijkt paradoxaal: de grote rebel, die in opstand is gekomen tegen de hele gevestigde kerk, eist van de gelovige de volledige onderwerping aan een onberekenbare, totalitaire god.

Erasmus kiest de vorm van een geleerde verhandeling, een gesprek onder theologen, om uiteen te zetten wat er allemaal voor spreekt dat er wel degelijk zoiets bestaat als een vrije wil. "Onder de vrije wil", definieert Erasmus in zijn boekje *De libero arbitrio*, "verstaan we in dit verband het vermogen van de menselijke wil waardoor de mens zich op datgene kan richten wat tot de eeuwige zaligheid leidt, of zich ervan kan afkeren." Beslissende instantie is voor hem "de onaantastbare autoriteit van de Heilige Schrift". Erasmus wil alleen onderzoeken, alle argumenten op een rij zetten, maar geen definitief oordeel afgeven.

Het probleem met de Bijbel, zegt hij, is dat nogal wat uitspraken moeilijk te interpreteren zijn, wat tot schijnbare tegenstrijdigheden leidt. Op vele plaatsen in de Bijbel wordt er kennelijk van uitgegaan dat de mens over een vrije wil beschikt, terwijl er andere plaatsen zijn die dit op het eerste gezicht lijken tegen te spreken. Aangezien echter alle delen van de Heilige Schrift uitgaan van dezelfde Geest, kunnen er geen tegenstrijdigheden in staan.

Vervolgens wordt een reeks citaten uit het Oude en het Nieuwe Testament besproken, die wijzen op het bestaan van een vrije wil, gevolgd door een aantal citaten die door anderen worden aangehaald om het tegendeel aan te tonen. Op basis van de onderzochte argumenten en meningen komt Erasmus tot de conclusie dat het ongerijmd zou zijn het bestaan van een vrije wil te ontkennen. Maar hij wil graag toegeven dat er twee dingen spelen: de menselijke wil en goddelijke genade, waarbij de genade, die de uitoefening van de wil überhaupt eerst mogelijk maakt, het belangrijkste is.

Als de menselijke wil geen enkele rol zou spelen, zouden we voor een aantal problemen komen te staan: er zou niets zijn wat de goddelozen aangerekend zou kunnen worden, die immers door God zelf tot hun houding gedwongen zouden worden; God zou als wreed en onrechtvaardig worden beschouwd; en wij zouden ofwel aan wanhoop ten prooi vallen ofwel ons overdreven zeker voelen en in beide gevallen onze eigen inspanning verwaarlozen. Daarmee formuleert Erasmus, bemiddelend en inschikkelijk zoals het zijn aard is, een nogal gematigd standpunt, dat niet de hele Luther, maar alleen diens extremisme afwijst.

Luthers antwoord laat ruim een jaar op zich wachten – lang voor zijn doen. In dit jaar zijn, zoals Erasmus vreesde, her en der boerenopstanden uitge-

broken. Naar het voorbeeld van Luther en in naam van het evangelie eisen de boeren nu ook hun eigen vrijheid, eisen een sociale en communistische revolutie. Maar dat is niet wat Luther wilde; hij had alleen een geestelijke, religieuze revolutie op het oog. En van de ene dag op de andere ziet zich Luther in dezelfde situatie als Erasmus: zoals hij 'de eieren van Erasmus uitbroedde' op een manier die door deze niet was voorzien noch gewenst, zo pakken de opstandelingen nu Luthers woorden op en interpreteren deze op hun manier. Luther had Erasmus zijn 'lauwheid' verweten; nu krijgt hij door de beeldenstormers soortgelijke verwijten aan zijn hoofd geslingerd.

Voor één keer in zijn leven probeert ook Luther een erasmische houding aan te nemen: hij roept beide partijen tot kalmte op. Maar de boeren luisteren niet meer naar hem, die luisteren liever naar Thomas Müntzer, naar de 'dweepers' en 'hemelse profeten'. Uiteindelijk kiest Luther de kant van de vorsten en schrijft hij een bloeddorstig pamflet *Tegen de roofzuchtige en moorddadige boeren*, waarin hij oproept deze 'als dolle honden' neer te slaan. Zo'n 70.000 mensen vinden de dood. Velen worden gemarteld. "Ik, Maarten Luther, heb in de oproer alle boeren doodgeslagen", bekent hij, "want ik heb ertoe opgeroepen ze dood te slaan; al hun bloed heb ik te verantwoorden."

Nu het probleem van de radicalen van tafel is, heeft Luther weer tijd voor degene die hem niet radicaal genoeg is. Die Erasmus, zegt hij tegen zijn tafelronde, wil ik met de pen doden zoals ik Müntzer heb gedood. Zijn reactie op *De libero arbitrio* is rechtstreeks tot Erasmus gericht en draagt de titel *De servo arbitrio* – de wil is niet vrij. In een uitgebreide scheldpartij vergelijkt hij inhoud en vorm van het werk van Erasmus met stront die gepresenteerd wordt in een gouden schotel. Alleen al het feit dat een geleerde als Erasmus er, volgens hem, niets van bakt, lijkt Luther een bewijs dat de vrije wil een pure leugen is. Daarmee is de toon voor de rest van het betoog – en voor zijn houding tegenover Erasmus voor de rest van zijn leven – gezet. De uiteenzetting van Erasmus volgend geeft Luther even grof als spitsvondig commentaar op diens overpeinzingen.

Zijn eigen voorstelling van zaken luidt als volgt: "De menselijke wil is als een rijdier dat in het midden tussen God en Satan is geplaatst. Indien God hem berijdt, wil en gaat hij waarheen God wil. (...) Indien Satan hem berijdt, wil en gaat hij waarheen Satan wil. De mens kan niet vrij kiezen naar welke van de twee berijders hij wil gaan of door wie hij zich wil laten berijden, maar de berijders zelf strijden met elkaar wie hem zal bemachtigen en bezitten."

En Luther is er maar blij mee, een vrije wil zou hij helemaal niet willen: "Als het op een of andere manier mogelijk zou zijn, zou ik niet willen dat mij een vrije wil wordt gegeven of dat ik zelf kan beschikken over iets waarmee ik naar de zaligheid zou kunnen streven." Want Luther is er zeker van dat hij niet in staat zou zijn weerstand te bieden aan de duivel, en zelfs al zou er geen duivel bestaan, dan nog zou hij constant in onzekerheid leven. Maar gelukkig heeft God de zaligheid van de mens niet afhankelijk gemaakt van diens wil en werken, maar alleen van zijn genade en barmhartigheid.

Luther komt tot de slotsom dat Erasmus inderdaad niet is opgewassen tegen het vraagstuk en kennelijk de Bijbel niet goed heeft begrepen. "Dat blijkt alleen al uit jouw uitspraak dat je geen vaste beweringen wilt opstellen, maar inzichten uitwisselen. Zo schrijft niemand die de zaak helemaal doorziet en goed begrijpt. Ik daarentegen heb in dit boek geen inzichten uitgewisseld, maar vaste beweringen gedaan en doe dat nog. Ik wil ook aan niemand het oordeel overlaten, maar ik raad iedereen aan gehoorzaam te zijn."

Erasmus geeft, met tegenzin, nog één keer een reactie (in zijn boek *Hypersapistes*) en wijdt zich vervolgens weer aan zijn studies, terwijl Luther het niet moe wordt Erasmus te beledigen en uit te maken voor 'de grootste vijand van Christus'. Aangezien het hem niet om uitwisseling en inzicht te doen is, maar, zoals hij zelf uitdrukkelijk verklaart, om strijd en vernietiging, verbaast het niet dat er geen nieuwe gezichtspunten meer op tafel komen.

Degene die enkele jaren later wel een verfrissend nieuwe kijk op de hele zaak ontvouwt, is een zogenaamde lekentheoloog, al noemt hij zichzelf bij tijd en wijle *der heiligen gschrift doctor*. Ik heb het over Paracelsus, uiteraard. Uit zijn opvattingen over kerkelijke taken en ambten blijkt dat met de 'doctor' geen academische titel is bedoeld, maar de taak van geestelijk leraar, die hij op zich heeft genomen. Naast de apostelen en profeten, zegt Paracelsus, heeft Christus leraren ingesteld, doctores, die "alleen uitleg en onderwijzing geven om de leer te verdedigen tegen dwalingen en ketterijen. Deze doctores worden niet door mensen opgeleid om deze dingen uit te leggen, maar alleen door de heilige Geest" (*Liber de officiis, beneficiis et stipendiis*). "Het is God die de geleerden maakt. Tenzij God je verheft, is er niets op aarde dat de mens kan verheffen" (uit de uitleg van psalm 117 [118]:16).

Een sofistieke, dialectische omgang met de Heilige Schrift, een erudiete woordentwist, is voor de doctor Paracelsus een gruwel. Hem gaat het om de praktijk van het dagelijks leven. In tegenstelling tot Erasmus en Luther heeft Paracelsus zijn opvatting omtrent de wilsvrijheid dan ook niet in één verhandeling uitputtend weergegeven, hoewel hij er op verschillende plaatsen dieper op ingaat. Ik ga ervan uit dat hem de discussie tussen Erasmus en Luther bekend is, hoewel hij er niet rechtstreeks naar verwijst.

Willen we zijn visie vergelijken met die van zijn voorgangers in de discussie, moeten we ook het feit niet uit het oog verliezen dat Erasmus en Luther voor onmiddellijke publicatie schreven, in het besef dat de hele theologische en humanistische wereld naar hen keek. Van de theologische traktaten van Paracelsus waren sommige voor publicatie bestemd, andere uitdrukkelijk niet. Ook van de teksten die gepubliceerd moesten worden, weten we niet of de handschriften die zijn overgeleverd, al de definitieve, drukrijpe versie bevatten. Wel weten we dat er in de loop van de geschiedenis, zowel uit onbegrip als ook opzettelijk, fouten zijn ingeslopen. We zullen dus de uitspraken van Paracelsus, nog meer dan die van anderen, voornamelijk naar de geest en in hun onderling verband moeten beoordelen.

Ondanks dit bezwaar komt er een duidelijk beeld naar voren van Paracelsus' visie. Hij vergelijkt de mens met een akker: "Het goede zaad is God, het slechte de duivel, en de mens is de akker. Komt het goede zaad in de mens terecht, komt het in hem tot ontwikkeling, want de mens is de akker, zijn hart is zijn boom en zijn werk zijn vrucht. (...) De akker [neemt] de aard van het zaad aan, niet het zaad die van de akker, want het zaad beheerst de akker. De akker heeft geen controle over het zaad."¹

Tot zover lijkt het beeld verdacht veel op het rijdier van Luther. Maar dat blijkt een vergissing: de akker kan namelijk kiezen welk zaad hij wil ontvangen. "Het punt waar het op aankomt, is het volgende: de mens heeft inzicht in goed en kwaad; dat heeft hij uit het paradijs meegebracht. Hij heeft dus dit inzicht, hij weet ervan af, en hij weet ook wat de consequentie is van het slechte, evenals die van het goede. Als hij dan, na zijn geweten te hebben geraadpleegd, waar zijn hart ligt, met zijn vrije, goede wil het slechte zaad aanvaardt, dan laat God hem zijn gang gaan en zijn geweten volgen. Het gevolg is dat hier geen goed zaad meer wortel kan schieten. (...) De goede akker is degene die met zijn geweten goed en kwaad weet te onderscheiden, die weet wat de consequentie van elk van beide is, en die het kwade verlaat en voor het goede kiest. De slechte akker is degene die ook inzicht heeft in goed en kwaad, maar die het goede verlaat en voor het kwade kiest. Wat er in de akker valt, valt dus overeenkomstig de wil van de akker."

Deze akker kan waarnemen, hij kan denken, en hij kan een keuze maken tussen goed en kwaad. Kunnen we daarom spreken van een vrije wil? Volgens Paracelsus niet, want: "Wij kunnen niets doen tenzij God het geeft. Degene die iets kwaads doet, die moet dit kwade van God hebben verkregen; anders kan hij het niet doen. Wie iets goeds doet, moet dit ook van God hebben ontvangen; anders kan hij het evenmin doen. Hoe zou de mens kunnen doen wat hij wil, terwijl hij niet eens in staat is één haar wit of zwart te maken?"

Paracelsus hanteert zo te zien een andere definitie van vrije wil dan de boven gegeven omschrijving door Erasmus (die Luther bekritiseert zonder een alternatief voor te stellen). Paracelsus zegt: "Een vrije wil heeft hij die de macht heeft om te doen wat hij wil, en die niemand boven zich heeft en niemand die hem ervan zou kunnen weerhouden. Wie is dit? Alleen God." Dit lijkt tot zover nogal tautologisch, maar op andere plaatsen zullen er aanvullingen volgen.

"Waar een overheid is, daar is geen vrije wil." En dat geldt niet alleen voor een overheid in de buitenwereld. Ook innerlijke dwang kan de uitoefening van een vrije wil belemmeren. "De voorbestemming nu bestaat hierin dat de goden er plezier aan hebben hoe het firmament ons vormt, hulp biedt, instructies geeft en aanspoort. Ze hebben ons dat allemaal gegeven om het denken eer aan te doen, waardoor we ons kunnen verzetten wanneer het firmament zich te sterk aan ons opdringt. Ze hebben ons de beschikking over het denken gegeven, over de kennis van goed en kwaad, het besef wat

we wel en niet moeten doen. Niet door onderwijs, niet met de hulp van leermeesters of burens, maar vanuit ons zelf kunnen we al deze zaken perfect onderscheiden. Gaan we al denkende dapper de strijd aan tegen de sterren, dan lachen ze ons toe."

Wat is dit 'firmament', wat zijn de sterren? Alles wat met onze emoties, driften, hartstochten enzovoorts te maken heeft. Antroposofen zouden zeggen: het astrale. Woede en vrees bijvoorbeeld beperken onze vrijheid van binnenuit: "Wie woedend is, vergeet zijn eigen geweten, vergeet God, vergeet zijn naaste en loopt voor zichzelf weg zodat hij niet weet wat hij doet." En "we zijn wel Gods kinderen, maar daarom niet vrij. Want wie is zonder vrees? Niemand!" De laatste twee citaten zijn er enigszins bijgesleept, uit verschillende contexten. Dit aspect wordt door Paracelsus nog niet systematisch uitgewerkt.

"Wat waar is, is dat u een akker bent. U kunt opnemen wie u wilt, daar bent u vrij in; goed of kwaad. (...) Als God in u is, dan werkt u vanuit God; als de duivel in u is, dan werkt u vanuit de duivel." Volgens Paracelsus bestaat er dus vrijheid ten aanzien van een principiële keuze, maar niet ten aanzien van afzonderlijke handelingen. Dit verschilt in wezen niet zo veel van de visie van Erasmus wanneer deze in *De libero arbitrio* een onderscheid maakt tussen de drie stappen van een menselijke handeling, namelijk denken, willen en uitvoering. In de eerste en de derde stap speelt de menselijke wil geen rol, wel in de tweede stap, samen met de genade. Zijn conclusie luidt dan ook: "De mens is tot alles is staat als Gods genade hem helpt; in dat geval kunnen alle werken van de mens goed zijn." In Luthers repliek daarentegen vallen de (onvrije) wil en de werken samen; er is geen enkele vrijheid.

Er wordt over Paracelsus wel eens gezegd dat hij zichzelf vaak tegenspreekt. Mij is dat nog nooit zo opgevallen – maar ik heb dan ook heel veel van hem nog niet gelezen. Waar ik schijnbare tegenstellingen zie, blijkt bij nader inzien in de regel dat een onderwerp of onder verschillende gezichtspunten wordt behandeld, of dat verschillende uitdrukkingswijzen worden gebezigd, of, inderdaad, dat Paracelsus zijn gedachten verder ontwikkelt en daardoor tot gewijzigde uitspraken komt. Zo beweert hij in het boven aangehaalde traktaat dat de mens geen vrije wil heeft, terwijl een ander artikel begint met de zin: "We hebben van de goden een vrije wil ontvangen."

In het eerste traktaat werd 'vrije wil' gedefinieerd als 'vermogen om te doen wat je wilt'. Dat heeft alleen God, maar de mens heeft wel een vrije keuze tussen goed en kwaad. In het andere traktaat definieert Paracelsus: "Een vrije wil is een vrije keuze", en wel tussen twee mogelijkheden, namelijk goed en kwaad. Er zijn een aantal terreinen in het leven waar we volgens Paracelsus een vrije wil hebben; hij heeft het met name over de keuze van een broodwinning en het huwelijksleven. De tegenstrijdigheid is in dit geval dus slechts een kwestie van woordgebruik.

Ook in dit artikel gaat het om een principiële, eenmalige keuze. Zodra de keuze is gemaakt, is het afgelopen met de vrije wil en "bent u door de

goden gepredestineerd, niet eerder. Kies dus goed: de predestinatie door de goden is onomkeerbaar." Met andere woorden: de predestinatie is er niet vanaf het oerbegin, maar is simpelweg de natuurwetmatige consequentie van een keuze; de mens kiest dus zijn eigen predestinatie! Dit doet me onmiddellijk aan het elders gebruikte beeld van de akker denken: zodra de mens voor distels kiest en distelzaad ontvangt, zullen er distels groeien en bestaat er geen enkele teeltmaatregel waardoor een jonge distel halverwege nog in een tarweplant zou kunnen veranderen. En vice versa: waar eenmaal tarwe staat, verandert deze niet meer in onkruid – wat de mens er verder ook mee doet. En zo ziet Paracelsus het inderdaad:

"De dief, die door stelen in zijn onderhoud voorziet, mag al zijn gestolen spullen op de beste manier besteden, aan de goden of aan zijn naaste – de goden nemen het niet aan. Ze verdoemen niet noch schenken ze zaligheid op deze basis. Ze beoordelen hem ernaar hoe hij de zaken in zijn bezit heeft gekregen. Iemand die met houthakken zijn brood verdient, is bij de goden gepredestineerd. Het maakt niet uit hoe hij de vruchten van zijn harde, zure werk besteedt, of hij ze vergokt, verkwist, aan de goden, aan een paap of aan zijn naaste geeft; hij heeft er geen voordeel van. Hij heeft er geen voordeel, maar ook geen nadeel van. Alleen zijn broodwinning is bepalend voor zijn voorbeschikking. Als die goed is, is ook zijn voorbeschikking goed; is ze slecht, is ook zijn voorbeschikking bij de goden slecht." Op dit punt is Paracelsus het dus met Luther eens dat goede werken niet tot zaligheid leiden: "Zalig wordt immers alleen wie gedoopt is en gelooft."

Luthers vrees om geen weerstand te kunnen bieden aan de duivel, wordt door Paracelsus niet gedeeld: "Geen mens op aarde is zo zwak dat hij niet de kracht heeft om de duivel te overwinnen." Daarbij is het zaak dat iedereen zijn eigen, innerlijke strijd voert. Niet iedereen hoeft met inktpotten te gooien. Paracelsus waarschuwt ervoor de roeping van een ander te willen volgen of het kruis van een ander te willen dragen. "Aan een ieder is zijn eigen kruis gegeven." En ook de middelen om ermee om te gaan: "God geeft aan iedereen zijn dosis verstand. Hierbij zou een ieder moeten blijven en zich er niet van af laten brengen, dat wil zeggen, alleen op zijn eigen wijsheid vertrouwen om tot gelukzaligheid te komen."

¹ De citaten van Paracelsus in dit artikel zijn, voor zover niet anders aangegeven, afkomstig uit de bundel: *Laat iedereen zijn eigen koning zijn*, De Woudezel 2010.